سرشناسه	مفید، عباس، ۱۳۵۹
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ حدیث مکتوب شیعه در دوران نخستین / عباس مفید
مشخصات نشر	قم: نشر معارف اهل بیت الطاهرین علیهم السلام، ۱۳۹۹
مشخصات ظاهری	۴۱۵ ص
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۹۶۸۱۷۴-۹
بهاء	۶۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
یادداشت	کتابنامه
موضوع	احادیث شیعه -- تاریخ
موضوع	Hadith (Shiites) -- Texts -- History
موضوع	محدثان شیعه
موضوع	Hadith (Shiites) -- Authorities
موضوع	حدیث
موضوع	Hadith
رده بندی کنگره	BP۱۲۸
رده بندی دیویی	۲۹۷/۲۱۲
شماره کتابشناسی ملی	۷۳۶۴۸۰۶

مؤسسة
معارف
اهل بیت

تاریخ حدیث مکتوب شیعه

در دوران نخستین

عباس مفید

مؤسسهٔ معارف اهل بیت علیهم‌السلام

۱۳۹۹

تاریخ حدیث مکتوب شیعه در دوران نخستین

عباس مفید

مؤسسهٔ معارف اهل بیت علیهم‌السلام

ناشر: نشر معارف اهل بیت الطاهرین علیهم‌السلام
چاپ: اشراق نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹ش
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه قیمت: ۶۰۰,۰۰۰ ریال

مراکز پخش

۱. قم، ۴۵ متری شهید صدوقی (زنبیل آباد)، کوی ۳۴، پلاک ۱۵، مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام
کدپستی: ۳۷۱۶۸۶۶۵۱۴ - ۳۷۱۶۸۶۶۵۱۵
تلفن: ۴-۰۲۵-۳۲۹۱۴۶۰۲ / دورنگار: داخلی ۱۵۰

۲. قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۱۱، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۴۳

فهرست

بخش سوم: اعتبار و اطمینان زایی در پرتو تاریخ کتاب محورِ حدیث / ۲۱۵

پیوست‌ها / ۳۲۳

سخن مؤسسه

شیعه به حق معتقد است که پیامبر ﷺ و اهل بیت مطهر ایشان ﷺ، تنها هدایت‌گران آدمیان به سعادت واقعی و هدف آفرینش هستند و نمی‌توان از دری دیگر به حقایق متعالی دست یافت. ایشان به اصطفای الهی و علم و عصمت خدادادی، سره را از ناسره برای بشر در طول زمان جدا ساخته و او را در مسیر زندگی عقلانی و خداپسندانه سوق داده‌اند. همان بزرگوارانی که با بیان و رفتار خود عقل انسان را از حجاب خارج ساختند و در پی آن او را به توحید حقیقی، اخلاق فطری و سعادت جاودانه رهنمون ساختند. بی‌گمان اگر آموزش‌های ایشان نبود، از شریعت و معرفت الهی، چیزی برای مسلمانان باقی نمی‌ماند و کجراهه‌ها و بداندیشی‌ها، به اسم دین جایگزین برنامه هدایت آسمانی می‌گشت.

روشن است که این رهنمودها در بیان و رفتار حضرات معصومین ﷺ، در همان عصر حضور ایشان به طور مستقیم به همه موالیان ایشان نمی‌رسید. این از آن جهت بود که علاوه بر گستردگی جغرافیایی مکان‌های زندگی شیعیان و عدم امکانات ارتباطی گسترده، شرایط و مقتضیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، مانع از آن بود تا تمامی معارف و حقایق به صورت مستقیم و بی‌واسطه برای همگان تبیین شود.

راهکاری که در آن دوران برای انتقال مضامین و علوم مختلف وجود داشت، "نقل شفاهی به صورت سینه به سینه و سلسه وار" یا "انتقال نگاشته‌های مکتوب به شیوه‌های مختلف" بود. این راهکار تا قبل از صنعت چاپ با قدری تغییر در جزئیات، همچنان پابرجا بود. در این دو روش، البته آسیب‌هایی در رسیدن حقیقت و واقعیت وجود داشت؛ آسیب‌هایی همچون، تصحیف، تحریف، جعل و وضع و همچنین عدم فهم دقیق مضمون توسط روایتگر آن.

اما معصومان علیهم‌السلام با رهنمودهایشان بر روش‌های درست انتقال و فهم حدیث تاکید کرده و شیعیان و اصحاب خویش را در دور شدن از افراد و روشهای آسیب‌زا هدایت نموده‌اند. با پیروی اصحاب گرانقدر حضرات معصومین علیهم‌السلام از این رهنمودها و تلاشهای مجدانه آنها بر حفظ حقیقت معارف دین و مذهب، میراث حدیثی شیعه تا اندازه بسیار از این آسیب‌ها در امان مانده و از تحریفات و جعل‌ها زدوده گشته است.

حدیث و میراث حدیثی شیعه، در عمل بستر اصلی انتقال معارف هدایت‌گرانه اهل‌بیت علیهم‌السلام به دوران‌های سپس‌تر است که فارغ از چگونگی فهم عقلانی و عقلایی آن، در ناحیه اطمینان به اصالت و اعتبار آن، با چالش‌های متعددی مواجه بوده است که دانشمندان بزرگ شیعه در طول تاریخ با تلاش بسیاری در صدد حفظ و پالایش این میراث از کاستی‌ها و نادانی‌های یاد شده بوده و در این راه، به شیوه اطمینان بخشی در دستیابی به حقایق وحی راه یافته‌اند.

یکی از نکات درخور توجه برای سنجش قابلیت اتکاء به نگاشته‌های حدیثی، بررسی تاریخی روش اخذ، تدوین و انتقال حدیث، در زمان حضور ائمه علیهم‌السلام و پس از ایشان است. در این بررسی می‌توان نکات پیش گفته درباره‌ی چگونگی اخذ و انتقال حدیث را با شواهد و قراین مختلف در عرصه پژوهش‌های تاریخی در بوته‌ی نقد و بررسی نهاد. بدین منظور، مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام، در گروه حدیث‌پژوهی خود، طرح‌هایی را برای چنین رویکردی به تاریخ حدیث، مصوب نموده است.

نگاشته‌ی پیش رو اولین نوشته گروه حدیث‌پژوهی از این گونه نگاه تاریخی به حیطه‌ی انتقال میراث حدیثی شیعه است. این نوشته با زحمات جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای عباس مفید از پژوهشگران فعال در عرصه حدیث تحت اشراف و نظارت استاد ارجمند جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای مصطفی اسکندری، به ثمر نشست. رویکرد کتاب توجه به ویژگی‌های خاص تدوین و انتقال میراث حدیثی شیعه است که کمتر در کتب تاریخ حدیث مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. از جمله‌ی این ویژگی‌ها می‌توان به بحث از کتابت حدیث و رواج آن در عصر حضور ائمه علیهم‌السلام، شیوه‌های انتقال این میراث مکتوب، و

نیز روشهای اطمینان‌زایی برای اتکا به منابع مکتوب و تدوین جوامع حدیثی بر طبق آن، اشاره کرد. نیک روشن است که کتاب پیش‌رو درصدد استیفاء تمام جوانب و شواهد و قراین این نگاه نیست و گروه حدیث‌پژوهی برآن است که در طرح‌های دیگر خود، به تکمیل شواهد و قراین، و روشن ساختن زوایای بیشتر نحوه‌ی انتقال میراث حدیثی شیعه در عصرهای مختلف از زمان حضور ائمه علیهم‌السلام تا عصر تدوین جوامع حدیثی متأخر بپردازد؛ تا در پرتوی این نگاه، اصالت میراث حدیثی شیعه بر موازین و راهکارهای عقلایی در عرصه تاریخِ اخذ، تدوین و انتقال حدیث، بر خردورزان نمایان شود.

در انتهای سخن از نویسنده ارجمند و همچنین از اعضای گروه حدیث پژوهی مؤسسه و مدیر فاضل و گرانمایه گروه جناب حجت الاسلام و المسلمین وحید عابد و آقای حسین مبرهنی دبیرگروه و تمام بزرگواران و عواملی که در به ثمررسیدن این نگاشته زحمت کشیده‌اند، به ویژه از جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر فرید انصاری تقدیر و تشکر می‌نماییم. همچنین از جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای احسان سرخه‌ای که ارزیابی این نگاشته را به عهده داشته و مدققانه آن را به انجام رسانده‌اند و آقای مسعود اقوام کرباسی مدیر داخلی مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام کمال تقدیر و تشکر را داریم.

مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام

مقدمه

حدیث شیعه از نخستین روزهای پیدایش فراز و فرودهای متعددی را تجربه کرده است. حدیث از آن روی که مهمترین منبع برای به دست‌آوردن آموزه‌های دینی است، همواره مورد توجه عالمان و حدیث‌پژوهان قرار داشته است. تلاش‌های آنان بدانجا منتهی شده که امروزه میراثی بزرگ از احادیث پیش روی ما است. اما نوع تعامل و رویارویی با این میراث همواره یکسان نبوده است. چه‌اینکه جریان‌ها و مکتب‌های مختلف اعتبارسنجی که در طول تاریخ رخ نموده‌اند، با سازوکارها و روش‌های گوناگونی به اعتبارسنجی روایات پرداخته‌اند.

به جرأت می‌توان گفت نوع تعامل حدیث‌پژوهان با حدیث و اعتبار آنان ارتباط تنگاتنگی با نوع نگاه آنان به تاریخ حدیث دارد. بنابراین مهمترین کارکرد و پیامد بحث از تاریخ حدیث، تصحیح فرآیند اعتبارسنجی حدیث است. اما علی رغم نگاشته‌های متعددی که پیرامون تاریخ و سرگذشت حدیث نگاشته شده هنوز نقاط تاریک و مبهمی در این مجال وجود دارد که تاریخِ حدیث نویسان یا بدان نپرداخته و یا با بحثی مختصر از آن عبور کرده‌اند. اما در نگاشته پیش رو تمام تلاش به کار بسته شده تا گره‌های موجود را گشوده و نقاط مبهم را تبیین کند. آنچه در پیش دیدگان خوانندگان محترم می‌گذرد به طور خلاصه بدین قرار است:

بخش اول: پیدایش و شکل‌گیری حدیث مکتوب شیعه

در این بخش با سرآغاز حدیث در میان شیعیان آشنا می‌شویم. از تلاش‌های جسته و گریخته یاران امیرالمؤمنین علیه‌السلام در ثبت آثار علوی سخن گفته تا آن که در عصر امام باقر و امام صادق علیهماالسلام با نهضتی فراگیر در نگارش احادیث امامان مواجه می‌شویم. انواع مختلف مکتوبات راویان و محدثان نیز پدیده دیگری است که در این بخش مورد بررسی قرار گرفته است.

نگاهی گذرا بر فصل‌های بخش اول

۱. نخستین جوانه‌های پیدایش حدیث شیعه: در فصل نخست این بخش که در واقع دالانی برای ورود به بحث است به صورت کوتاه به بررسی نخستین تلاش‌ها در عرصه نشر و تدوین حدیث تا پیش از عصر صادقین علیهما السلام پرداخته شده است. توجه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و چهار امام پس از ایشان به تدوین و نشر حدیث مورد اشاره قرار گرفته و برای نمونه به بررسی «*کتاب علی* علیه السلام» پرداخته شده است. در این بخش به صورت مختصر به تلاش‌های حدیثی در عصر امام سجاد علیه السلام نیز توجه شده است.

۲. نهضت کتابت حدیث نقطه عطفی در تاریخ حدیث شیعه: بدون تردید مهمترین تفاوت حدیث شیعه و حدیث اهل سنت «کتاب محوری» است. این پدیده در طول تاریخ باعث به وجود آمدن تفاوت‌های مهم و بنیادینی میان این دو گروه رقیب شده‌است. نقل شفاهی حدیث، بستری مناسب برای جعل حدیث و نیز فراموشی احادیث توسط حاملان و حافظان حدیث به شمار می‌آید، اما نقل مکتوب ـ با ساختاری که در مباحث کتاب بیان خواهد شد ـ تا حد فراوانی از جعل و دسّ و فراموشی، حدیث را در امان نگاه می‌دارد؛ بنابراین فصل دوم با عنوان «کتابت حدیث نقطه عطفی در تاریخ حدیث شیعه» به بررسی چگونگی مدیریت مثال‌زدنی صادقین علیهما السلام در سوق دادن جامعه شیعی به نگارش حدیث می‌پردازد. در این فصل گام به گام، چگونگی به وجود آمدن نهضت عمومی نگارش حدیث به تصویر کشیده شده‌است؛ نهضتی که در پی آن در بازه زمانی کوتاهی نگاشته‌های متعددی در جامعه شیعه پدیدار شد. آنچه که در این فصل بیشتر مورد توجه بوده، تبیین تأثیرگذاری و محوریت نهاد امامت در بسترسازی و ریل‌گذاری این حرکت عظیم است. نکته‌ای که شاید در نگاه برخی تنها به مسأله رفع منع تدوین حدیث در عصر خلافت عمربن عبدالعزیز مرتبط باشد. هرچند که بدون تردید فضای سیاسی حاکم بر جامعه اسلامی در عصر صادقین علیهما السلام، در به وجود آمدن نهضت کتابت بی‌تأثیر نبوده، اما هرگز نمی‌توان از نقشِ محوری و حداکثری نهاد امامت چشم پوشید.

۳. گونه‌شناسی نخستین نگاشته‌های حدیثی: در این فصل با انواع گوناگون آثار تولید شده ـ که در فصل پیشین سخن از آن به میان آمده بود ـ روبرو هستیم. نگاشته‌هایی که با ساختار

و سبکی متفاوت از یکدیگر تنظیم شده است. اصل، تصنیف، نسخه، نوادر، مسائل، و کتاب که عنوانی جامع برای اقسام پیشین است. در این فصل به بررسی ساختاری هریک از نگاشته‌های پیش‌گفته پرداخته شده است.

بخش دوم: چگونگی تبادل مکتوبات و گسترش جغرافیایی آن

نگاشته‌های اصحاب امامان نسل به نسل در میان راویان و محدثان منتقل شده تا آنکه در قالب‌هایی دیگر به عصر ما منتقل شده است. در روزگاری که صنعت چاپ و دیگر رسانه‌های جمعی وجود نداشته، این نگاشته‌ها چگونه منتقل شده است و در بستر پراکنده جامعه شیعه گسترش یافته است؟ در این بخش با پدیده انتقال کتاب‌محور احادیث و آثار آن آشنا می‌شویم.

نگاهی گذرا بر فصل‌های بخش دوم

۱. **چگونگی دریافت و انتقال نگاشته‌های حدیثی:** به نظر می‌رسد پراهمیت‌ترین مطالب نوشتار پیش روی فصل اول و دوم از این بخش باشد. به باور نگارنده، تأثیرگذارترین قسمت و در عین حال مغفول‌ترین بخش تاریخ حدیث «چگونگی دریافت و انتقال نگاشته‌های حدیثی» است. چگونه نگاشته‌های حدیثی اصحاب در میانشان دست به دست می‌شده است؟ نحوه انتقال یک نگاشته از جانب استاد به شاگردان چگونه بوده است؟ مثلاً آیا هنگامی که عبیدالله بن علی حلبی کتاب خود را نگاشت، آن را در بازار کتاب کوفه عرضه کرد؟ به عبارتی دیگر، آیا هرکسی می‌توانست به نسخه‌ای از کتاب حلبی دسترسی پیدا کند؟ آیا کتاب دست نویس خود را به شاگردانش می‌سپرد؟ آیا برای سپردن کتاب به آنان ساز و کاری وجود داشت؟ اگر کمی پیش‌تر آئیم همین پرسش‌ها درباره کتب اربعه شیعه نیز مطرح است. عدم پاسخ صحیح به این پرسش‌ها و عدم توجه به چگونگی انتقال نگاشته‌های حدیثی به نسل‌های پسین باعث شده که برخی نویسندگان، سخنی شگفت مطرح کنند که کلینی به گاه تدوین کتاب *الکافی* به بازار وراقان رفته و مثلاً کتاب محمد بن مسلم و کتاب علی بن الحکم را خریده است و بدون بررسی اعتبارشان بی‌کم و کاست در کتاب *الکافی* گردآورده است.

در این فصل در حد توان به این پرسش‌ها پاسخ داده شده و بیان شده است که اصحاب

در ساختاری به نام «قرائت و سماع» به انتقال نگاشته‌های حدیثی می‌پرداختند، ساختار و روشی که تا قرن‌ها ادامه داشته است. توجه به پایبندی عجیب اصحاب به روش «قرائت و سماع» برای انتقال کتب، سخن از بازار وراقان را به سخنی دور از تخصص و انصاف تبدیل می‌کند. در ادامه خواهد آمد که در کتاب‌های مرتبط با تاریخ حدیث کمتر به این نکته توجه داده شده‌است.

۲. تعدد طرق نگاشته‌های حدیثی: این فصل در پی آن است که تعدد طرق نگاشته‌های حدیثی را پیامد قهری پایبندی به روش «قرائت و سماع» معرفی کند. بنابراین به عنوان نمونه به چند کتاب حدیثی مشهور که در منابع نخستین دانش رجال به تعدد طرقشان تصریح شده، اشاره شده‌است. در ادامه بحث از ماهیت طرق فهارس و پیامدها و کارکردهای طرق مورد بحث قرار گرفته‌است.

۳. گستره جغرافیایی نشر حدیث: بدون تردید حوزه حدیثی کوفه به عنوان نخستین و مهترین حوزه حدیثی شیعه، تغذیه کننده حوزه‌ها و مدرسه‌های حدیثی پس از خود به شمار می‌آید. در فصل سوم از این بخش بیان شده که چگونه تراث حدیثی کوفه به قم و بغداد منتقل شده‌است. همچنین در این فصل به نقش محوری واسطه‌های فرهنگی همچون احمد بن محمد بن عیسی اشعری، ابراهیم بن هاشم، خاندان برقی، حسین بن سعید و دیگر افراد اشاره شده است.

بخش سوم: اعتبار و اطمینان‌زایی در پرتو تاریخ کتاب‌محورِ حدیث

گرچه انتقال مکتوب حدیث به مراتب از انتقال شفاهی اطمینان‌آورتر است، اما خود چالش‌هایی را به دنبال دارد که اختلاف نسخ و کشف اعتبار آنها یکی از این مشکلات است. از سوی دیگر پدیده جعل حدیث و دست‌بردن در نگاشته‌های حدیثی نیز چالشی جدی در تاریخ حدیث است. این دو در کنار عرضه حدیث بر امامان و نیز پیشینه مکتوب جوامع روایی محورهای تشکیل‌دهنده‌ی این بخش هستند که بستری برای فهم اصالت و اعتبار میراث حدیثی شیعه خواهد بود.

نگاهی گذرا بر فصل‌های بخش سوم

۱. اختلاف و اعتبار نسخه‌ها: یکی از پدیده‌های کتاب محوری، اختلاف نسخ نگاشته‌های

حدیثی است. در فصل نخست از بخش پیش‌رو، به چرایی به وجود آمدن اختلاف نسخ و راه‌های کشف اعتبار نسخ اشاره شده‌است. که در کتاب‌های تاریخ حدیث کمتر مورد توجه قرار گرفته است. چنانکه مشاهده می‌شود تا این قسمت از نوشته، همه مباحث پیرامون تاریخ حدیثِ کتاب‌محور در جامعه شیعه است.

۲. **عرضه حدیث فرهنگ اطمینان‌آور:** در فصل دوم موارد مختلف عرضه حدیث به امامان و انگیزه‌های عرضه مورد توجه قرار گرفته است.

۳. **شکل‌گیری جوامع روایی بر پایه منابع مکتوب:** کتاب‌های حدیثی تالیف شده در قرن چهارم و پنجم با تکیه بر منابع مکتوب پیش از خود سامان یافته‌اند. شیخ صدوق در مقدمه من *لایحضره الفقیه* به این نکته توجه داده و برخی از منابع خود را برشمرده است. علی رغم نگاه رایج در برخی از محافل علمی که سند حدیث را طریق شفاهی مؤلف تا امام می‌دانند، نگاه صحیح آن است که برخی از رجال موجود در سند روایت، در واقع زنجیره‌ای انسانی برای انتقال منبعی مکتوب هستند که مؤلف در تدوین کتاب خود از آن بهره برده است. هر یک از راویان موجود در سند می‌توانند صاحب کتاب باشند؛ روش‌ها و قرائنی وجود دارد که از رهزن آن می‌توان برخی از منابع نگاشته‌های حدیثی قرن چهارم و پنجم را به صورت قطعی و برخی را به صورت احتمالی کشف کرد. علی رغم تلاش‌های متعددی که در این زمینه تا به حال صورت گرفته اما هنوز هم راه‌های نرفته فراوانی وجود دارد. در فصل سوم به بررسی این نکته و برخی روش‌های کشف منابع مستقیم مؤلفان پرداخته شده است.

۴. **وقوع جعل و دسّ:** برخی از حدیث‌پژوهان به گزارش‌هایی تمسک کرده‌اند که در نگاه نخست بر وقوع جعل و دسّ در میراث حدیث شیعه دلالت دارد. امّا آیا چنانکه ادعا می‌شود این گزراش‌ها می‌توانند جعل و دسّ گسترده در تاریخ حدیث شیعه را به اثبات برسانند؟ آیا جعلی خواندن برخی از نگاشته‌ها به داوری‌های مبتنی بر باورهای کلامی مرتبط نیست؟ در فصل آخر، مؤلف پدیده جعل و دسّ را مورد بررسی قرار داده است.

پیوست‌ها: در پایان کتاب دو پیوست پیش روی خوانندگان قرار داده شده است؛ در پیوست نخست با نام «ادعاهای ناهمسو با واقعیت‌های تاریخ حدیث شیعه» با توجه به آنچه که در

بخش‌های سه‌گانه کتاب ذکر شده، نظرات چهار تن از حدیث‌پژوهان معاصر که چندان با واقعیت‌های تاریخ حدیث شیعه هم‌جهت نیست، به چالش کشیده شده است. پیوست دوم نیز به فعالیت‌های حدیثی دو زیرگروه اعتقادی و بزرگ شیعه (به معنای اعم آن) یعنی فطحیه و واقفه اختصاص یافته است.

نگارنده به هیچ روی مدعی نیست که پژوهشی سراپا تازه، جدید و کامل انجام داده است، اما تمام تلاش خود را به کار گرفته که رخدادها و گفتمان‌هایی که بر تاریخ حدیث شیعه تأثیرگذار بوده را مورد بررسی قرار دهد. تاکید می‌شود که تمام سعی بر آن متمرکز بوده که سرگذشت حدیث شیعه را با تکیه بر کتاب محوری و انتقال کتاب‌ها تا قرن پنجم تصویرسازی شود؛ بنابراین اگر از مباحث مرتبط با حوزه‌های حدیثی همچون حوزه حدیثی کوفه، قم و بغداد و گفتمان‌های رایج بر این حوزه‌ها، نص‌گرا بودن یا عقل‌گرا بودنشان، جریان‌های زنده و فعالشان همچون غالیان، متکلمان، متهمان به غلو و دیگر گروه‌ها کمتر سخن به میان آمده، بدان جهت بوده که اصلا هدف و رسالت این نوشتار از همان ابتدا بر تبیین این امور نبوده است.

برای تبیین بهتر آنچه که در این کتاب بیان خواهد شد و تفاوت‌های آن با کتب تاریخ حدیث موجود، چند کتاب از مشهورترین و شاخص‌ترین کتب تاریخ حدیث معاصر، در مقایسه‌ای محتوایی با کتاب حاضر مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱. *تاریخ حدیث*؛ مرحوم کاظم مدیرشانه‌چی (سمت، چاپ دهم، ۱۳۹۳)

کتاب مرحوم مدیرشانه‌چی در دو بخش عمده تدوین شده‌است. بخش اول که نیمی از حجم کتاب را به خود اختصاص داده به حدیث اهل سنت و بخش دوم به حدیث شیعه مرتبط است. ایشان در بخش کوتاهی -کمتر از دو صفحه- به تدوین حدیث نزد شیعه اشاره کرده و پس از آن به صورت کوتاه به بررسی مفهوم اصل پرداخته و در ادامه شماری از مؤلفان حدیث شیعه را معرفی کرده‌است. وی سپس جوامع حدیثی شیعه را معرفی کرده، شروح و حواشی آنان را برشمرده و پس از آن به مقایسه کتب حدیثی شیعه و اهل سنت پرداخته است. چنانکه مشاهده می‌شود هیچ یک از مباحث تاریخ حدیث پیش گفته در این کتاب دیده نمی‌شود.

۲. *تاریخ عمومی حدیث*؛ دکتر مجید معارف (کویر، چاپ یازدهم، ۱۳۸۹)

کتاب دکتر معارف نیز همچون کتاب *تاریخ حدیث* مرحوم شانه‌چی از دو بخش تشکیل شده که بخش اول مربوط به حدیث اهل سنت است که نیمی از حجم کتاب را شامل می‌شود. بخش دوم این کتاب از شش فصل برخوردار است. مؤلف در فصل نخست به حدیث تا پیش از عصر صادقین علیهما السلام می‌پردازد. فصل دوم که در ۳۰ صفحه تدوین یافته به اوضاع سیاسی، مجالس درسی صادقین علیهما السلام، شاگردان امام صادق علیه السلام، اصحاب اجماع، کتابت حدیث، و بررسی اصول اربعمائه پرداخته شده‌است. فصل سوم به تحقیق اصالت حدیث شیعه با مباحثی همچون؛ تقیه در حدیث شیعه، مواجهه با فرق انحرافی همچون غالیان، اهتمام به صحت حدیث از نظر لفظ و معنی سامان یافته است. فصل چهارم نیز به مباحثی کوتاه پیرامون مسائل‌نگاری، مکتوبات حدیثی امامان، حوزه‌های حدیثی، اختلاف عقائد حوزه‌های حدیثی، سبک و سیره مشایخ حدیثی متقدم و نگاه به کتب رجالی پرداخته شده‌است. فصل پنجم نیز به کتب اربعه، معرفی مؤلف، بررسی رجالی اسناد و مباحث مرتبط پرداخت شده‌است. و در فصل آخر نیز کتب حدیثی متأخران تا عصر حاضر معرفی شده‌است.

در کتاب دکتر معارف نیز چنانکه مشاهده می‌شود، مباحث مطرح شده در نوشتار پیش رو مورد توجه قرار نگرفته است؛ چگونگی دریافت و انتقال نگاشته‌های حدیثی، تعدد طرق نگاشته‌های حدیثی، اختلاف نسخ حدیثی، شکل گیری جوامع حدیثی بر پایه منابع مکتوب و دیگر مباحث مرتبط. گفتنی است که دکتر معارف کتاب دیگری با عنوان *پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه* نگاشته‌اند که تفصیل مطالب مطرح شده در بخش حدیث شیعه کتاب *تاریخ عمومی حدیث* است.

۳. *تاریخ حدیث*؛ دکتر احمد پاکتچی (انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ سوم، ۱۳۹۰)

کتاب مورد اشاره، درس‌گفتاری از دکتر پاکتچی است که تنظیم و ارائه شده است. همچون دو کتاب فوق، این کتاب نیز به دو بخش حدیث اهل سنت و حدیث شیعه تقسیم شده است. مؤلف در بخش حدیث شیعه در فصل نخست به بررسی جوامع و تصنیفات حدیثی امامیه، و نیز نگاشته‌های منسوب به امامان پرداخته است. در فصل دوم سخن از کتب اربعه و ـ به

صورت گذرا و کوتاه- منابع این کتب پرداخته شده است. فصل سوم و چهارم نیز چندان به حدیث امامیه مرتبط نیست. از آنجا که این کتاب درس‌گفتار است، بسیاری از مطالب آن در واقع گمانه‌زنی‌هایی است که می‌بایست مورد نقد و بررسی قرار گیرد. در درس گفتار دکتر پاکتچی نیز مباحث پیش گفته وجود ندارد.

۴. *تاریخ حدیث شیعه*؛ سید محمدکاظم طباطبائی (سمت، چاپ سوم، ۱۳۹۰ش)

کتاب آقای طباطبائی در دو جلد تدوین یافته است؛ جلد نخست مرتبط با عصر حضور و جلد دوم پیرامون عصر غیبت است. این کتاب به ترتیبِ فعالیت‌های حدیثی در عصر هر امام تنظیم شده است. مثلا در عصر صادقین علیهما السلام پس از معرفی شخصیت علمی این دو امام به معرفی چهار نفر از شاگردان ایشان و سپس به بررسی «اصل» تعریف، تعداد، ویژگی‌ها و سرنوشت آن پرداخته است. آقای طباطبائی تنها در یک صفحه به انتقال مکتوب این نگاشته‌ها به نسل‌های پسین اشاره‌ای بس کوتاه کرده و سپس جریان غلو، و عرضه حدیث بر امامان را مورد بررسی قرار داده است. وی حدیث در عصر پس از صادقین علیهما السلام را نیز با گونه‌شناسی موضوعی میراث آنان و معرفی شاگردانشان تحلیل کرده است. در کتاب استاد طباطبائی نیز هیچ یک از مطالب مطرح شده در کتاب پیش رو به صورت تفصیلی دیده نمی‌شود.

۵. *تاریخ حدیث*؛ دکتر سید رضا مؤدب (مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله، چاپ دوم، ۱۳۸۸)

دکتر مؤدب در این نگاشته، کتب حدیث در قرن دوم و سوم را تنها در ۲۵ صفحه مطرح کرده است که دوران هر امام و مکتوبات حدیثی آنان را به صورت گذرا مورد توجه قرار داده است. طبیعی است که در این حجم اندک نمی‌توان به صورت تفصیلی پیرامون مفاهیم بنیادین حدیث نگاشت. در بخش‌های دیگر کتاب به ترتیبِ قرون به اهتمامِ متقدمانِ به نشر و نگارش کتب حدیثی پرداخته است. ناگفته پیداست که در این کتاب نیز نمی‌توان به دنبال مطالب کلیدی تاریخ حدیث بود.

۶. *تاریخ حدیث*؛ نهله غروی نائینی (شیعه شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۶)

این کتاب بر پایه فعالیت‌های حدیثی در عصر هر امامی تدوین یافته است. دکتر غروی نائینی

نگاشته خود را بیشتر بر محوریت فعالیت علمی امامان و تألیفات منسوب به آنان قرار داده است. بنابراین طبیعی است که از مطالب مندرج در نگاشته پیش رو در این کتاب سخنی به میان نیامده باشد. گفتنی است که مؤلف در پایان هر فصل به معرفی کوتاهی از اصحاب هر امام که دستی در نگارش حدیث داشته‌اند، اقدام کرده است.

۷. *تاریخ حدیث*؛ اسدالله جمشیدی (انتشارات موسسه امام خمینی، چاپ اول، ۱۳۸۶)

کتاب آقای جمشیدی که به صورت درسنامه و در ۲۰ درس تنظیم شده، می‌توان گفت تنها در درس هفتم و هشتم مطالبی مرتبط با کتاب پیش رو بیان شده است. ایشان در این دو درس به صورت بسیار مختصر به تدوین حدیث از امامت امام باقر علیه‌السلام تا امامت امام عسکری علیه‌السلام اشاره کرده و برخی از مفاهیم ـ همچون اصول اربعمائه ـ را توضیح داده است. تدوین و معرفی کتابهای حدیثی تا دوران معاصر، معرفی شانزده حوزه حدیثی در یک درس، آشنایی با برخی از اصطلاحات درایه، معرفی کتب اربعه شیعه، و سیر تدوین حدیث در اهل سنت از دیگر مطالب کتاب است. به نظر می‌رسد که کتاب از سیر منطقی و نظمی خاص پیروی نمی‌کند و در این کتاب نیز سخن از تاریخ حدیث شیعه با محوریت کتاب و انتقال کتب مطرح نیست.

۸. *حدیث‌شناسی*؛ علی نصیری (انتشارات سنابل، چاپ اول، ۱۳۸۳ش)

این کتاب در دو جلد سامان یافته است. جلد نخست آن که مرتبط با تاریخ حدیث، تنها در فصل سوم به حدیث شیعه پرداخته است. آقای نصیری حدیث شیعه را به هشت دوره تقسیم نموده و پیرامون آن سخن می‌گوید. دوره نخست، دوره فراهم آمدن نخستین نگاشته‌های حدیثی مربوط به پیش از عصر می‌باشد که درباره کتاب علی و مصحف فاطمه و نگاشته‌هایی از این دست سخن به میان آمده است. دوره دوم، دوره پیدایش اصول اربعمائه است که آقای نصیری به صورت بسیار مختصر به تفاوت اصل و کتاب و سپس سرنوشت این اصول می‌پردازد. دوره سوم نیز مربوط به تدوین جوامع اولیه است که مؤلف به معرفی کتب اربعه به صورت بسیار مختصر می‌پردازد. همه این سه دوره مجموعا ۵۰ صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده و چنانکه مشاهده می‌شود در این کتاب نیز از مباحث پیش گفته سخنی به میان نیامده است.

تقدیر و تشکر

قال الامام ابوالحسن الرضا علیه السلام: من لم یشکر المنعم من المخلوقین لم یشکر الله عزوجل[1]

از همه کسانی که در طول دوران تحصیل، معلمم بوده‌اند و مرا با سعه صدر پرورش داده‌اند سپاسگزارم. به ویژه از استاد عزیزم حجت الاسلام و المسلمین مصطفی اسکندری دامت برکاته که از نخستین روزهای شروع نگارش این اثر با صبر و حوصله مرا مورد لطف و مرحمت خود قرار داده و با مطالعه خط به خط این اثر و نظارت علمی بر آن، نکات ارزنده فراوانی را گوشزد نمود. کسی که همواره همچون پدر دستم را گرفته و پا به پا برده است. خداوند ایشان را در پناه خود گیرد و «رضوان من الله اکبر» را پاداشش قرار دهد.

بر خود لازم می‌دانم از استاد دانشمندم سیدعلیرضا حسینی شیرازی نیز تشکر کنم. ذهن پراکنده مرا سامان داد و ژرف‌نگری‌هایش در خلال نگارش این اثر شکل دیگری به آن بخشید. استفاده فراوان من از مطالب علمی استاد در درس‌ها و آثار منتشرشده‌شان در این نگاشته به خوبی هویداست، خداوند عزتش را روز افزون کند.

از استاد گرانمایه و ژرف اندیش دکتر سید عبدالحمید ابطحی نیز متشکرم که با پیشنهاد اصل نگارش این اثر و نیز پیگیری و مساعدت‌های فراوان، نقش بسیار مهمی در تدوین این نوشتار دارد. خداوند پاداشی صدچندان نصیبش گرداند.

امیدوارم تلاش‌های من در سامان یافتن این اثر که یک سال از عمر پژوهشی مرا به خود اختصاص داد مورد توجه بقیة الله الاعظم امام زمان علیه السلام قرار گیرد، که هرچه دارم از اوست.

الحمدلله رب العالمین و الصلاة و السلام علی سیدنا و نبینا محمد و آله الطاهرین المنتجبین و لعنة الله علی اعدائهم اجمعین.

عباس مفید

خرداد۱۳۹۹

---

۱. صدوق، *عیون أخبار الرضا* علیه السلام، ج ۲، ص ۲۴.